

بخش مهم آن به تاریخ و جغرافیای مکه و مدینه در سده سوم ق. اختصاص دارد و گویا برای دیوانیان نگاشته شده است.^۱

از تاریخ ولادت و درگذشت و محل وفات ابن رسته اطلاعی در دست نیست. تنها می‌دانیم که به گفته خودش اهل اصفهان (ص ۱۵۱) بوده و به سال ۲۹۰ ق. به سفر حج رفته است. (ص ۷۳) دخویه (M. J. De Goeje) احتمال داده است او از نسل عبدالرحمن بن عمر بن یزید بن کثیر رسته (م. ۲۴۶/۲۵۰ ق.) باشد که از یحیی قطان و عبدالرحمن بن مهدی بسیار روایت کرده است.^۲

الاعلاق النفیسه تنها اثری است که از ابن رسته سراغ داریم و تنها دو نسخه دست‌نویس از آن شناسایی شده که یکی در موزه بریتانیا و دیگری در دانشگاه کمبریج نگهداری می‌شود.^۳ دخویه به گزارش از شارل ریو (Ch. Rieu) و به پشتوانه برگ نخست نسخه بریتانیا که در ۶۵۲ ق. نوشته شده است، کتاب را *المجلد السابع من کتاب الاعلاق النفیسه* نامیده و آن را جلد هفتم اثری پربرگ و بار شمرده است.^۴ از شش جلد دیگر و موضوعات آن‌ها آگاهی در دست نیست و نویسنده نیز در هیچ

تبلیغات، ۱۴۰۴ ق؛ مغنی المحتاج: محمد الشربینی (م. ۹۷۷ ق.)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۳۷۷ ق؛ المغنی: عبدالله بن قدامه (م. ۶۲۰ ق.)، به کوشش گروهی از علما، بیروت، دار الكتاب العربی؛ مفردات: الراغب (م. ۴۲۵ ق.)، نشر کتاب، ۱۴۰۹ ق؛ المقنع: الصدوق (م. ۳۸۱ ق.)، قم، مؤسسه الامام الهادی (ع)، ۱۴۱۵ ق؛ من لا یحضره الفقیه: الصدوق (م. ۳۸۱ ق.)، به کوشش غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ ق؛ منتهی المطلب: العلامة الحلی (م. ۷۶۲ ق.)، به کوشش پیشنماز، تبریز، ۱۳۳۳ ش؛ منهاج الصالحین: سید محسن الحکیم (م. ۱۳۹۰ ق.)، بیروت، دار الصفوه، ۱۴۱۵ ق؛ الموسوعة الفقهیه: کویت، وزارة الاوقاف، ۱۴۰۹ ق؛ المیزان: الطباطبائی (م. ۱۴۱۲ ق.)، قم، جامعه مدرسین؛ وسائل الشیعه: الحر العاملی (م. ۱۱۰۴ ق.)، قم، آل البيت (ع)، ۱۴۱۴ ق؛ هدایة العباد: محمد رضا موسوی گلپایگانی (م. ۱۴۱۴ ق.)، قم، دار القرآن الکریم، ۱۴۱۳ ق.

سید جعفر صادقی فدکی، سید محمود رضوی



الاعلاق النفیسه: کتابی در نجوم، تاریخ، جغرافیا و اطلاعات عمومی، نوشته ابن رسته (زنده در ۲۹۰ ق.)

الاعلاق النفیسه کتابی است دائرة المعارف گونه به زبان عربی در نجوم، جغرافیا و آگاهی‌های پراکنده، نوشته ابوعلی احمد بن عمر بن رسته اصفهانی، مشهور به ابن رسته که

۱. تاریخ نوشته‌های جغرافیایی، ص ۱۲۹-۱۳۰.

۲. الاعلاق النفیسه، ص ۷، «مقدمه دخویه»؛ ذکر اخبار اصفهان، ص ۵۴.

۳. دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، ص ۵۵۳، «ابن رسته».

۴. الاعلاق النفیسه، ص ۷، «مقدمه دخویه».

جا به جلدهای دیگر اشاره نکرده است. بارتولد (Vasily Vladimirovich Bartold) تاریخ نگارش این کتاب را حدود سال ۲۹۰ق. می‌داند؛ زیرا اولاً ابن رسته در کتابش به هیچ رویدادی اشاره نکرده که پس از ۲۹۰ق. رخ داده باشد. ثانیاً هنگام نوشتن کتاب از مرگ معتضد خلیفه عباسی (حک: ۲۷۹-۲۸۹ق.) آگاهی نداشته و عبارت «اطال الله بقاءه» را برای وی به کار برده است. (ص ۷۴) پس می‌توان نتیجه گرفت که نویسنده به احتمال زیاد، کتابش را اندکی پس از گزاردن مناسک حج در ۲۹۰ق. نگاشته است. مارکوارت (Joseph Marquart) تاریخ نگارش آن را حدود ۳۱۰ق. می‌داند و معتقد است که کتاب ابن رسته، از اثر جغرافیایی گمشده جیهانی (زنده در ۳۶۷ق.)، جغرافی‌نگار ایرانی و وزیر حکمران سامانی، اثر پذیرفته که آن نیز به تقریب در همان زمان نوشته شده است.^۱ کراچکوفسکی (I. Yu. Kračkovskiy) بر آن است که ابن رسته در نگارش کتاب خود از بتانی (م. ۳۱۷ق.)^۲ و ابن خردادبه (م. ۳۰۰ق.)^۳ اقتباس کرده و گردیزی (زنده در ۴۴۰ق.) نیز در *زین الأخبار* از او اثر پذیرفته است.^۴ دخویه

نیز بر این باور است که او مطالب مربوط به مکه را از ازرقی (م. ۲۴۳ق.) و بخش مربوط به مدینه را از ابن زباله (م. ۲۰۰ق.) اقتباس کرده است.^۵ در زمینه کیهان‌نگاری نیز او را استاد قزوینی (م. ۶۸۲ق.) دانسته‌اند؛ زیرا قزوینی در دو اثر خود *آثار البلاد و اخبار العباد* و *عجایب المخلوقات* از کتاب ابن رسته اثر پذیرفته است.^۶ ابن ندیم (م. ۴۳۸ق.) از او و کتابش نام نبرده و تا هنگامی که خوولسون بخش‌هایی از کتاب را در نیمه دوم سده ۱۹م. منتشر کند،^۷ پژوهشگران او و کتابش را نمی‌شناختند.

الاعلاق النفیسه در میان کتاب‌هایی که به مکه و مدینه پرداخته‌اند، بسیار اهمیت دارد؛ زیرا جزء اندک کتاب‌های کهن است که ساختمان و تزئینات درونی و بیرونی کعبه و مسجد پیامبر ﷺ و نیز موقعیت جغرافیایی این دو شهر را در سده سوم ق. به دقت بیان کرده است.

این اثر فصل‌بندی نشده؛ اما محتوای آن را به سه بخش نجومی، تاریخ و جغرافیا، و آگاهی‌های عمومی می‌توان قسمت کرد. ابن رسته بخش نجومی را با گفتاری درباره

۱. تاریخ نوشته‌های جغرافیایی، ص ۱۲۹.

۲. تاریخ نوشته‌های جغرافیایی، ص ۸۳.

۳. تاریخ نوشته‌های جغرافیایی، ص ۱۲۳.

۴. تاریخ نوشته‌های جغرافیایی، ص ۲۰۸.

۵. *الاعلاق النفیسه*، ص ۶۱، «مقدمه دخویه».

۶. تاریخ نوشته‌های جغرافیایی، ص ۱۳۰؛ *الاعلاق النفیسه*، ص ۵، «مقدمه قره‌چانلو».

۷. *الاعلاق النفیسه*، ص ۷، «مقدمه قره‌چانلو».

است. (ص ۲۴-۳۰) اندازه کعبه از درون و تزئینات آن (ص ۳۰-۳۲)، چگونگی تأمین روشنایی کعبه (ص ۳۲)، لوح موجود بر دیوار کعبه (ص ۳۲)، موقعیت پلکان‌های درون کعبه (ص ۳۳)، شاذروان (ص ۳۷)، حجرالاسود و مقام ابراهیم (ص ۳۹) از دیگر مقوله‌های مربوط به کعبه‌اند. سپس تاریخچه زمزم و داستان حفر آن به دست عبدالمطلب را بیان کرده و آن‌گاه نام‌های گوناگونی همچون هِزَمَه جبرئیل، مونسه، کافیه و بشری را برای زمزم آورده است. (ص ۴۰-۴۴) وی در ادامه ۱۰ صفحه را به بیان اندازه‌ها و شرح چگونگی درها، ستون‌ها و دیوارهای مسجدالحرام و دیگر جزئیات آن اختصاص داده است. (ص ۴۴-۵۳) مساحت مساجد مزدلفه و منا (خیف)، ویژگی‌های حرم و میل‌های سنگی موجود در فاصله میان مسجدالحرام تا عرفه، و نیز اندازه طواف‌های هفت‌گانه واجب از دیگر نکات شایان توجه در این بخش هستند. (ص ۵۵-۵۸)

وی سپس به وصف تاریخی - جغرافیایی مدینه، به ویژه بر پایه دیده‌های خود به سال ۲۹۰ق. همت گماشته است. (ص ۵۸-۷۳) صفحاتی از کتاب نیز به گزارش دقیق مسجدالنبی و کتیبه‌ها، درها، ستون‌ها و چراغ‌های آن و نیز وصف منبر پیامبر ﷺ مخصوصاً بر اساس دیده‌های نویسنده اختصاص یافته است.

افلاک و کروی بودن زمین و ابعاد آن آغاز کرده و پس از دیباچه‌ای که به پشتوانه آیات قرآن نگاشته (ص ۱۱-۳) به سخن درباره آسمان‌ها و زمین پرداخته است. وی در این بخش، به سه کتاب *ارکان الفلسفه و تثبیت علم احکام النجوم* اثر احمد بن طیب سرخسی (م. ۳۸۶ق.)، *علل الافلاک* از احمد بن محمد بن کثیر فرغانی (زنده در ۲۴۷ق.)، و *الافلاک و ترکیب السماء* اثر ابومشعر بلخی (م. ۲۷۲ق.) استناد کرده است. (ص ۱۱-۲۴)

نویسنده، بخش مربوط به تاریخ و جغرافیا را با فصلی در وصف مکه و کعبه آغاز کرده و پیشینه و ساختمان کعبه و نیز وضع مکه و مدینه را در ۵۴ صفحه (ص ۷۸-۲۴) بیان کرده است. وی پس از بحثی روایی درباره بنای چند باره کعبه از زمان آدم علیه السلام تا دوران ابراهیم و اسماعیل علیهما السلام و پس از ایشان، به وصف دقیق ابعاد و چگونگی آن از زمان ابراهیم علیه السلام تا دوران خود پرداخته است. او ارتفاع، طول و عرض کعبه را در دوران ابراهیم خلیل به ترتیب ۹، ۳۰ و ۲۲ ذراع و آن را بسی سقف دانسته و سپس به مقوله تغییر ابعاد و تجدید بنای آن به دست قریش پیش از اسلام و نیز عبدالله بن زبیر و حجاج پرداخته است. وی کعبه را دارای دو سقف بر روی هم و مساحت خانه را ۴۱۸ ذراع در زمان خود شمرده و به وجود فاصله میان دو سقف نیز اشاره کرده

وی این فصل را با ذکر نام‌های گوناگون مدینه همچون طیه، طابه، مسکینه، جابره و عذراء به پایان رسانده است. (ص ۷۸۳-۷۸۴) تفصیل گزارش وی در وصف حرمین و اندازه‌گیری فراوان و دقیق او شگفت‌آور و نشان‌دهنده دلبستگی بسیار او بدان جا است.

ابن رسته بخش تاریخ و جغرافیا را با یادکردی از شگفتی‌های سرزمین‌ها، دریاها و رودها ادامه داده (ص ۷۸-۹۶) و آن‌گاه به تقسیم سرزمین‌ها بر پایه نظریه هفت اقلیم پرداخته است. (ص ۹۶-۹۹) و صف ایران‌شهر (ایران) و سواد (عراق) و دیگر سرزمین‌های اسلامی همچون سبا، صنعاء، اسکندریه، قسطنطنیه، بغداد، مصر، هند، سرزمین‌های بلکار (بلغار)، مجریه (مجارستان) و روسیه نیز از دیگر موضوعات کتاب است که البته مستقل از هفت اقلیم طرح شده است. (ص ۱۰۳-۱۶۳)

نگارنده در این بخش فصلی را به راه‌های آن زمانه اختصاص داده است؛ از جمله راه بغداد به مکه (ص ۱۷۴-۱۷۷)، مدینه به مکه (ص ۱۷۷-۱۷۸)، بصره به مکه (ص ۱۸۰-۱۸۲)، بحرین تا مکه، مصر تا مکه از راه دریا و اسوان، فسطاط تا مدینه، دمشق تا مدینه، و مکه به طائف (ص ۱۸۲-۱۸۴). نویسنده این راه‌ها را به دقت و با ذکر منازل و فاصله آن‌ها با واحد فرسنگ گزارش کرده است. جسر کوئی، قصر ابن هبیره، سوق اسد، قادسیه، مغیسه،

واقصه، زباله، بطانیه، خزیمیه و فید از منازل هستند که نویسنده در راه بغداد به مکه، از آن‌ها نام برده است. (ص ۱۷۴-۱۷۶)

بخش پایانی کتاب به آگاهی‌های عمومی و پراکنده‌ای اختصاص دارد که قسمت مهم آن به عربستان پیش و پس از اسلام مربوط می‌شود. برخی از عناوین این بخش که شاید بعدها به کتاب افزوده شده باشند^۱، از این قرارند: کسانی که چیزهایی ایجاد کردند و از آنان تقلید شد، آن‌ها که به پیامبر گرامی ﷺ شباهت داشتند، خاندان‌های مهم عرب، پیشه‌های بزرگان عرب در روزگار جاهلیت، و ادیان عرب در دوره جاهلی. به فرقه‌های اسلامی از شیعه و زیدیه تا اباضیه و مرجئه و قدریه نیز پرداخته شده است. (ص ۱۹۱-۲۲۹)

الاعلاق النفیسه را نخستین بار خوولسون، با انتشار بخش‌های مربوط به روس‌ها، اسلاوها و مردم بالکان در ۱۸۶۹م. احیا کرد. سپس جوینبول و هامادوف به سال ۱۸۸۳م. به تصحیح و نشر آن همت گماشتند. سرانجام دخویه، خاورشناس هلندی، این کتاب را در ۱۸۹۲م. منتشر کرد. گاستون ویت در ۱۹۵۵م. آن را به فرانسه ترجمه^۲ و با یادداشت‌هایی از

۱. تاریخ نوشته‌های جغرافیایی، ص ۱۳۰: *الاعلاق النفیسه*، ص ۶ «مقدمه قره‌چانلو».

۲. دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، ص ۵۵۳، «ابن رسته».

اعلام الأنام...: کتابی در تاریخ مسجد الحرام و کعبه، نوشته محمد صالح بن احمد شیبی (م. ۱۳۳۵ ق.)

کتاب حاضر با عنوان *اعلام الأنام بتاریخ بیت الله الحرام*، به یادکرد آگاهی‌های مربوط به تاریخ کعبه، هدایای خلفا و حکمرانان به آن، تعمیرها و ترمیم‌های کعبه، و تاریخ پرده‌داری و کلیدداری آن پرداخته و گزارش‌هایی از مسجد الحرام، حطیم و مقام ابراهیم را ارائه کرده است.

نویسنده کتاب، محمد صالح بن احمد بن زین العابدین شیبی عبّدری حُجّیبی است که به سال ۱۲۷۱ ق. در مکه زاده شد. نسب او به خاندان مشهور بنی‌شیبیه، تیره‌ای از بنی‌عبدالدار، می‌رسد که نیای آنان شیبه بن عثمان است. محمد صالح شیبی، علوم قرآنی، لغت و حدیث را از مشایخ و دانشوران مسجد الحرام فراگرفت. (مقدمه، ص ۳۹)

بعد از برکناری عبدالرحمن شیبی بر اثر اختلافش با شریف مکه، عون الرفیق، محمد صالح شیبی منصب ریاست سَدَنَه (کلیدداران) کعبه را در ۱۳۱۱ ق. به مدت ۲۴ سال عهده‌دار شد. محمد صالح همچنین منصب ریاست مجلس شیوخ در دوره حکومت شریف حسین را به سال ۱۳۳۴ ق. بر عهده داشته است.^۲ او

سوی انجمن جغرافیایی مصر منتشر کرد. کاروی زگلدی در ۱۹۵۸ م. بخش‌هایی از کتاب را که بیشتر درباره مجارها است، همراه مطالبی از ابن فضلان بلخی و مسعودی به چاپ رساند.^۱ تنها ترجمه فارسی این کتاب را حسین قره‌چانلو به انجام رسانده و با حاشیه‌هایی محققانه به سال ۱۳۶۵ ش. در انتشارات امیرکبیر تهران منتشر کرده است. در نگارش این مقاله، از چاپ دخویه بهره‌گیری شد که انتشارات بریل در لیدن آن را در ۲۲۹ صفحه با قطع وزیری و در سلسله جغرافیون عرب به چاپ رسانده است.

◀ منابع

الاعلاق النفیسه: ابن رسته، به کوشش دخویه، بریل، لیدن، ۱۸۹۲ م؛ *الاعلاق النفیسه*: ابن رسته، ترجمه: قره‌چانلو، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۰ ش؛ *تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلامی*: ایگانی یولیانوویچ کراچکوفسکی، ترجمه: پاینده، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۹ ش؛ *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*: زیر نظر بجنوردی، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ، ۱۳۷۲ ش؛ *ذکر اخبار اصفهان*: ابونعیم اصفهانی، ترجمه: کسای، تهران، سروش، ۱۳۷۷ ش.

سید محسن طاهری



۲. نشر الریاحین، ج ۲، ص ۵۲۰.

۱. دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، ص ۵۵۳، «ابن رسته».